

**LES MESTRES NO PODEN SER
LES GRANS OBLIDADES DE LA NOSTRA
HISTÒRIA PEDAGÒGICA**

Les mestres no poden ser les grans oblidades de la nostra història pedagògica

Antoni J. Colom Cañellas

Resum

Entre les greus mancances de la nostra història de l'educació, potser la més flagrant és, això sí, salvant honroses aportacions, la minsa dedicació que tots plegats hem destinat a les tasques fetes per les dones al si de la pedagogia a casa nostra, la qual cosa té encara més delictes si tenim en compte que han estat, si més no, un element cabdal de dedicació professional a les nostres escoles.

En aquesta ocasió farem un intent de mostrar breument el perquè de la meua anterior afirmació mitjançant unes notes que volen acostar al lector les figures de quatre mestres que ens evidenciaran la necessitat que té la historiografia educativa d'iniciar i continuar amb el seu estudi. Són quatre mestres prou diferents entre elles, la tasca de les quals posa en relleu que des de qualsevol vessant —política o ideològica, social o cultural— aporten valors suficients per ser considerades dones prou importats en el món pedagògic.

Resumen

Entre las graves carencias de nuestra historia de la educación, quizás la más flagrante sea, esto sí salvo honrosas aportaciones, la exigua dedicación que todos juntos hemos destinado a las tareas hechas por las mujeres en el seno de la pedagogía en nuestra casa, lo cual tiene todavía más delito si tenemos en cuenta que han sido, cuando menos, un elemento capital de dedicación profesional a nuestras escuelas.

En esta ocasión intentaremos mostrar brevemente el porqué de mi anterior afirmación mediante unas notas que quieren acercar al lector las figuras de cuatro maestras que evidenciarán la necesidad que tiene la historiografía educativa de iniciar y continuar con su estudio. Son cuatro maestras suficientemente diferentes entre ellas, cuya tarea pone de relieve que desde cualquier vertiente o ámbito —político o ideológico, social o cultural— aportan valores suficientes para ser consideradas mujeres destacadas en el mundo pedagógico.

Paula Cañellas Alba

Fou una mestra d'escola que ja destacà molt abans de l'arribada i l'aplicació entre nosaltres dels mètodes propis de l'Escola Nova. La seva tasca és encara digna d'admiració i una de les figures femenines més emblemàtiques de la pedagogia mallorquina.

Nasqué a Palma el 1874; era filla de Bartomeu Cañellas, de Bunyola, i de Catalina Alba, de Mancor de la Vall; estudià a l'Escola Normal de la congregació de monges de

la Puresa de Maria (instal·lada al mateix carrer de la Puresa de Palma, avui convent d'aquesta mateixa congregació). Aleshores era l'únic centre en el qual les al·lotes podien estudiar magisteri, ja que la Normal femenina de caire públic i, per tant, amb ensenyaments oficials avalats directament per l'Estat, no obriria les portes fins el 1913.

Va demanar l'ingrés en aquest centre a 13 anys i va aconseguir el títol de mestra el 1889. El 1895 obtingué a Barcelona el títol de mestra superior. Aprovà les oposicions de mestra estatal el 1898, i el seu primer destí va ser l'escola de pàrvuls o infantil de Son Sardina. Quatre anys més tard, i també per oposició, aconseguí la plaça de mestra de pàrvuls a l'escola núm. 2 de Palma, ubicada al carrer de Sans.

La podem considerar com la primera mestra *feminista*, ja que públicament defensà sempre un ensenyament idèntic tant per a nins com per a nines, prova d'això és el fet que ja el 1904, i gràcies a la seva insistència, aconseguí que la Diputació fes colònies per a les nines, que ella s'encarregà de dirigir, almanco fins a 1920. També fou, malgrat que ara ens sembli mentida, la primera dona que parlà en públic en un acte oficial a Mallorca, cosa que ens indica, per altra banda, el ressò social que professionalment havia aconseguit. Ho va fer en l'entrega de premis de la festa escolar organitzada per l'Ajuntament de Palma l'any 1909. Aprofità aquella ocasió per demanar a l'Ajuntament de Palma que també s'impliqués en les colònies femenines, i ho va fer de tal manera que, efectivament, des d'aquell any l'Ajuntament va contribuir econòmicament al suport d'aquella pràctica educativa.

Les coses evidentment no són mai fruit de la casualitat, ja que cal dir que ens trobem amb una mestra que estava al dia del que es cuinava, pedagògicament parlant, a la pedagogia europea, ja que a la seva biblioteca es trobaven llibres de Pestalozzi, Montessori, Ruiz Amado (introduïdor de Herbart a Espanya) i Martí Alpera —*Por las escuelas de Europa*—, la qual cosa feia que tingués informació de les noves experiències que es duïen a terme. A les seves classes, cal recordar que era parvulista —avui diríem d'educació infantil—, aplicà un mètode a mig camí entre Fröebel i Montessori, fonamentalment a partir dels anys vint.

També pronuncià una de les tres conferències amb les quals s'inaugurà el fracassat Institut d'Estudis Superiors de la Dona, que havia estat engegat per l'Ajuntament de Palma. De la seva obra i significació entre els professionals de l'ensenyament ens en parla el fet que fou la mestra que representà el magisteri femení en la Junta Directiva del Museu Pedagògic, per la qual cosa la trobem també al costat de Joan Capó. De la seva col·laboració amb el nostre inspector i amb el museu ens en parla el fet que fos nomenada tesorera del Congrés Nacional de Pedagogia, que s'havia de dur a terme a Palma el 1920.

Casada amb Joan Mayol, alt funcionari de l'Ajuntament de Palma, aprofità la casa que tenien a Portopí, on passaven l'estiu, per acollir les colònies femenines que ella dirigia, la qual cosa ens sembla una conducta realment prevaricant, ja que s'aprofitava de les subvencions de la institució. Sigui com sigui, cal dir que a la dècada dels anys vint va desapareixent de l'escena pública.

Catòlica practicant i de pensament conservador, no fou represaliada el 1936. Morí d'un accident de trànsit —sembla que fou atropellada per un carretó— a prop del seu domicili de Palma, al carrer de Can Savellà, l'any 1940.

Rosa Estaràs Valerí

Nascuda a Buenos Aires, Argentina, el 1893, filla d'emigrants mallorquins, obtingué el títol de mestra a l'Escola Normal de la Puresa, el darrer any que restà oberta, o sia, el 1912. Dos anys més tard ja havia cridat l'atenció de les autoritats pedagògiques de l'illa, de tal manera que, quan l'Ajuntament de Palma i la Diputació varen voler enviar dues mestres becades perquè assistissin a la que seria la primera Escola d'Estiu, Rosa Estaràs fou una de les que es varen triar.

Corria l'any 1914 quan Rosa Sensat organitzà una trobada de mestres la finalitat de la qual era l'actualització pedagògica i donar forma a la idea que Eladi Homs havia dut dels Estats Units quan fou becat per la JAE (Junta para la Ampliación de Estudios). Aquesta escola d'estiu inaugural es va dur a terme a l'escola mateixa on Rosa Sensat feia feina, és a dir, a l'Escola del Bosc, a la muntanya de Montjuïc de la Ciutat Comtal; constava de tres cursets dedicats als treballs manuals, a la didàctica del dibuix i al mètode Montessori, que s'havia aplicat l'any anterior a l'escola de la Casa de la Maternitat de la Diputació de Barcelona.

Rosa Estaràs, que feia escola a Santa Catalina, juntament amb l'altra mestra que també fou becada per les institucions illenques, Josepa Bauçà, de l'escola de l'Arenal, foren, doncs, les dues primeres de les nostres mestres que s'assabentaren de com s'aplicava el famós mètode de la doctora italiana. I tot just començar el següent curs, 1914-1915, s'afanyaren a aplicar-lo a les seves respectives escoles. Amb elles començà, aleshores, la primera aplicació del mètode de l'Escola Nova a Mallorca.

Juntament amb Paula Cañellas dictà una de les conferències a l'acte pel qual l'Ajuntament de Palma inauguraria l'Institut Superior de la Dona. Va contreure matrimoni amb Miquel Jaume Rosselló, nebot del diputat a les Corts de Madrid pel partit liberal Alexandre Rosselló. Anys després la trobem de mestra a la Graduada de Llevant, primera escola, almanco oficialment, graduada de l'illa, on també feia classe

Francesc Rosselló, que va aplicar Freinet i que arribà a ser director de la revista dels mestres illencs *El Magisterio Balear*.

En aquest nou destí fou l'encarregada de la que s'anomenava Escola Fröebeliana, o secció dedicada als pàrvuls, on continuà aplicant Montessori. El 1936 tampoc no fou depurada per les noves autoritats. Cal dir que Montessori i el seu mètode sempre foren avalats per les congregacions religioses, tant masculines com femenines, que l'aplicaren a partir de 1916.

Francesca Catany Mascaró

Nascuda a Palma l'agost de 1894, filla de Baltasar, un fuster de Lluçmajor, i d'Isabel, de Palma, on visqué la família. Inicià els estudis de magisteri al centre de la Puresa, l'any 1909, i els acabà a l'escola Normal femenina el 1913, any en què la Normal passà a mans de l'Estat; per tant, formà part de la primera promoció de mestres sortides de la nova escola. En aquest centre tingué de professores Concepción Majano, Rosa Roig, Carmen Cascante i Mercedes Usúa. El 1914 obtingué el títol superior de magisteri amb premi extraordinari, de tal manera que el curs 1915-1916 fou auxiliar de la secció de lletres de la Normal de Palma. El 1918 aprovà les oposicions i aconseguí plaça a Algaida, on quedà dos cursos, ja que el 1920 fou destinada a Sant Llorenç, fins a 1925; després es traslladà a Lloseta per espai de deu anys. El seu següent destí fou l'escola de les Finestres Verdes, a l'actual barri de Foners de Ciutat. El curs en el qual s'inicià la Guerra Civil fou mestra de l'escola de pàrvuls núm. 2, a l'actual carrer de Can Sanç de Palma, si bé l'any següent retornà a la seva anterior escola.

Fou també una de les mestres que més participaren en els plans de renovació de la nostra inspecció; fou becada per assistir al curset de perfeccionament de 1919 organitzat per l'inspector Capó i que tanta importància va tenir com a eina d'actualització pedagògica del magisteri de les Illes.

Participà també al curs Secciones Prácticas de 1924 i l'any següent va ser una de les mestres que acompanyà Capó per França, Bèlgica i Suïssa, en el viatge que patrocinà la JAE per als mestres mallorquins. Allà conegué Ovide Decroly, així com l'Institut Jean-Jacques Rousseau de Ginebra, on s'assabentà dels darrers corrents pedagògics del continent.

Per altra banda, cal dir que dirigí colònies escolars femenines entre 1924 i 1938, seguint, en aquest sentit, la tasca duta a terme per Paula Cañellas. Professional coneixedora de les darreres tendències pedagògiques, sempre les seves classes foren un model d'activisme i de dinamització. No descuidà mai la seva formació, de tal manera que

quan inicià la seva experiència de parvulista obtingué el certificat de Puericultura i Pràctiques d'Higiene a l'Institut Provincial d'Higiene, l'any 1935; també obtingué el títol de Perit Agrícola, aprofitant la creació de l'Escola Nacional d'Agricultura que s'instal·là a Consell (1933).

Amb motiu de la Guerra Civil fou depurada, acusada de professar idees esquerranes, de fer propaganda contra l'Església i de ser amiga de destacats comunistes (?), com l'assassinat inspector Fernando Leal (que, per cert, era socialista). També fou acusada de pertànyer al partit radical-socialista i, sobretot, d'haver fet coeducació a la seva escola de les Finestres Verdes, de manera que al seu expedient consta el següent: «Ha adquirido, además, varios libros pornográficos para uso de los niños, entre ellos "Canciones infantiles" recopiladas por María Rodrigo y Elena Fortuny». Com no podia ser d'altra manera, li demanaren la separació definitiva del magisteri; però, quan va recusar tots els càrrecs, li convalidaren l'expulsió definitiva per un trasllat forçós dins les Balears i la inhabilitació permanent per accedir a càrrecs directius.

Podem dir que fou una professional del magisteri illenc més preparat i actualitzat de tot el que feia classe a les nostres escoles. Òbviament, la seva constant col·laboració amb l'inspector Joan Capó no fou fruit de la casualitat.

Margalida Bordoy Sansó

Va néixer a Palma el setembre de 1903, en el si d'una família de classe mitjana; de fet, s'educà amb una tia seva —la tia Catalina— que era mestra, la qual, quan fou destinada a Son Servera, se l'endugué, per tal que anés a la seva escola. Romangué en aquest poble del llevant mallorquí fins a 1914, any en què els seus pares entraren d'amos a la possessió de Son Garauet, a Lluçmajor. Després, seguí la seva tia Catalina al seu nou destí, a Felanitx, on acabà els estudis primaris. Molt probablement aquest tracte diari durant tants d'anys amb la tia Catalina la dugué a estudiar magisteri. A la Normal femenina de Palma, ja estatal, trobà les professores formades a l'Escola Superior del Magisteri de Madrid, és a dir, Rosa Roig, Mercedes Usúa, Concepción Majano, professora de Pedagogia que li causà un gran impacte i gràcies a la qual conegué Rousseau, Pestalozzi, Fröebel, Claparède... També admirà Carmen Cascante, a la qual dedicà una sentida nota d'obituari al diari *El Día*. De totes elles, va extreure els principis bàsics de la seva pedagogia, a saber:

- el rebuig al llibre de text com a única font del saber,
- la necessitat de l'aprenentatge directe de les coses,
- donar autonomia personal a les alumnes,
- la creença en la bondat natural de l'infant, etc.

Tal fou l'impacte que li causà la Normal, que se li passà pel cap la idea d'anar a estudiar a Madrid a l'Escola Superior de Magisteri per arribar a ser, ella mateixa, professora de Normal; de tota manera, la despesa que implicava viure a la capital i la inseguretat d'aprovar l'examen d'ingrés s'imposaren sobre els seus primers desitjos. Així doncs, la seva primera experiència professional foren cinc mesos com a mestra interina a l'Alqueria Blanca, al municipi de Santanyí. Aprovades les oposicions el 1927, fou destinada a l'escola de San Bartolomé de Pinares, poblet d'Àvila, a la qual no renuncià, malgrat la distància i les despeses i dificultats per venir a Mallorca a veure la família. La seva vocació estigué per damunt de tot, de tal manera que hi va fer una estada de més de dos anys, i allà, per cert, trobà un ajuntament que li facilità tot el material didàctic que desitjà. A la fi, el 1930, retornaria a l'illa com a mestra de Pòrtol, a Marratxí, on es casaria amb un mestre al qual ja ens hem referit, Francesc Rosselló Gil.

Lligada també a l'obra de Capó en el Museu Pedagògic, gaudí dels avantatges formatius d'aquesta institució, que li varen permetre un permanent reciclatge, a més de la seva ben dotada biblioteca. El 1933 va poder traslladar-se a l'escola de la barriada de Santa Catalina, en la qual tenia seixanta nines a classe; potser per aquest fet, l'any següent, va anar de mestra a l'escola dels Hostalets, a l'actual carrer de Picornell. No tingué cap tipus de problemes el 1936, de tal manera que va continuar a la seva escola fins que, el 1954, passà a l'escola de Santa Isabel, de la qual fou directora entre 1956 i 1962. A partir d'aquí, la seva vida professional corre paral·lela a la del seu home, és a dir, al Col·legi Pare Vives, de Son Canals, fins que el tancaren; després, a la barriada del Viver per espai d'un any i, finalment i de bell nou, a l'escola graduada de Santa Isabel, fins que es jubilà l'any 1973.

La seva pràctica escolar és representativa dels ensenyaments pedagògics que es desenvolupaven a la Normal femenina en els seus primers anys d'existència; és a dir, una pedagogia molt mediatitzada per l'ILE (la famosa Institución Libre de Enseñanza de Madrid) i que formava part del bagatge cultural del seu professorat. En aquest sentit, l'obra escolar de Margalida Bordoy ens serveix de mostra de l'activisme que, com a mínim fins a 1925, s'explicava a la nostra escola de magisteri femení. També s'ha que pensar que la seva època d'estudiant a la Normal coincideix amb els primers anys de funcionament del Museu Pedagògic, una altra institució d'arrel *institucionista*.

Per a ella, l'escola havia d'aportar una formació integral i, sobretot, una formació humana i personal basada en els imperatius ètics. A partir d'aquí, l'activitat havia de ser l'eix fonamental de l'escola; la nina havia d'aprendre fent, descobrint més per ella mateixa que no pas per les mestres. A les seves primeres destinacions —totes rurals, excepte l'any que passà a Santa Catalina— va practicar les excursions i visites escolars, de tal manera que la natura, la realitat de les coses, sempre fou un motiu fonamental de la seva forma de fer escola, potser, com digué ella mateixa, per mor dels anys passats

a la possessió de Lluçmajor quan era joveneta. Jocs i activitats foren altres de les seves constants, de manera que ensenyava a llegir jugant amb uns dòminos de paraules i d'uns cartons de loteria en els quals havia substituït els números per dibuixos i paraules i amb els quals les alumnes havien d'establir relacions. Iniciava des d'un principi la lectura comprensiva obligant a fer associacions de paraules: «dit-anell, ocell-niu», etc.

També jugaven a laboratoris, estratègia motivadora per estudiar la realitat i explicar els fenòmens naturals; desenvolupava els treballs manuals en paper i fusta i, després, els darrers anys d'exercici professional, amb plastilina; també desenvolupà les vivències estètiques mitjançant les visites que feien, i el dibuix lliure, el cant, la lectura, la composició de poesies... Defensora de les colònies escolars, en les quals també s'implicà, fou una de les pràctiques que arran de la Guerra deixà de ser present al seu panorama pedagògic. De tota manera, la gran aportació a la nostra renovació de la mestra Bordoy fou la implicació i relació que aconseguí entre escola i teatre.

El teatre no sols com una part de l'educació estètica, que ja hem vist que procurava per diversos mitjans, sinó com un exercici interdisciplinari i educatiu per si mateix i, a la vegada, òptim en qualsevol edat. No era aleshores, als anys vint i trenta del segle passat, una pràctica estesa a les escoles, fins i tot en les més renovadores, car encara no ho és avui en dia. Nogensmenys, Margalida Bordoy sempre va escriure i va dirigir teatre per a infants a les seves escoles, obres fonamentalment molt expressives i lligades a l'experiència directa i als interessos dels alumnes (els fenòmens naturals, com la pluja, per a les nines més petites; esdeveniments històrics, cultura popular, sempre amb la dosi corresponent d'humor i entreteniment). Diuen les autores que la biografiaren:

La nostra mestra descobreix el teatre com un mitjà globalitzador que hom pot utilitzar per treballar importants aspectes didàctics com són els següents: l'aprenentatge i el desenvolupament del llenguatge oral, el llenguatge gestual, l'expressió corporal, l'educació del moviment, el ritme i el sentit crític.

El teatre prova una vegada més que la nostra mestra fomentà al llarg de la seva carrera educativa l'activitat de les alumnes; aquestes surten de la seva habitual passivitat com a espectadors per convertir-se en actors i protagonistes del seu procés d'aprenentatge (pàg. 29).

Finalment, cal dir que Margalida Bordoy va escriure un llibre, *Guiñol escolar*, publicat per l'editorial Salvatella de Barcelona, l'any 1954, fruit de la seva llarga experiència en aquest camp i que gaudí d'una àmplia difusió; es tracta d'una recopilació d'obretes fetes per ser representades pels infants i que quedà dividida en «escenas infantiles, cuadros históricos, temas religiosos y patrióticos y leyendas».

1. Recopilant

Vet aquí unes notes sumàries de caire biogràfic de quatre mestres, la dedicació de les quals al magisteri cobreix ni més ni manco que 75 anys, a saber, des de 1898, que és la data en què Paula Cañellas feu classes per primera vegada (a Son Sardina de Palma), fins a la jubilació, el 1973, de la mestra Bordoy (destinada a la graduada de Santa Isabel). Entre ambdues hi ha una diferència de 29 anys, si fem referència a les seves dates de naixement (1874 i 1903, respectivament). En definitiva, acostar-nos a les seves realitats professionals ens ha donat una imatge prou interessant del que va ser l'escola mallorquina, fonamentalment abans de la Guerra Civil, si bé el cas de Margalida Bordoy també ens informa que fou possible superar l'estricta normativa franquista al si de l'escola.

El que considero que cal reflectir com a resum de tot el que hem vist és que el paper de les nostres mestres no mereix, ni molt manco, el silenci dels investigadors. Totes elles varen ser professionals absolutament innovadores i avançades, veritables protagonistes de la nostra renovació educativa. Cal destacar el seu esperit feminista en una època difícil (encara és difícil entre nosaltres) que culmina amb la consecució de colònies escolars femenines, sols tres anys més tard que el mestre Porcel dugués a terme la colònia masculina a Santa Caterina del Port de Sóller.

Aquest repàs que hem fet ens confirma el que ja sabíem per altres estudis; em refereixo al paper cabdal de l'inspector Joan Capó i a la importància que tingueren les noves catedràtiques de l'Escola Normal Femenina formades a l'Escola Superior del Magisteri de Madrid; Francesca Catany i Margalida Bordoy són testimonis fefaents del que diem. A més, hi ha una altra qüestió a la qual cal donar importància i és que l'activitat pedagògica excel·lent en el si de la nostra renovació no implica mantenir posicions polítiques avançades, progressistes o d'esquerres. Aquí, a Mallorca, la renovació, tal com s'evidencia, no fou patrimoni de cap grup ideològic; des de Paula Cañellas a Francesca Catany, per posar d'exemple els extrems més oposats, les mestres s'implicaren de bon de veres en el fet de millorar i dignificar el magisteri primari.

La seva importància és tal en la nostra renovació educativa que, de fet, s'aixequen davant nosaltres com a vertaderes protagonistes d'aquesta renovació. Paula Cañellas estengué les colònies a les nines, aplicà Fröebel i Montessori i, sobretot, obrí els espais públics a les dones; Rosa Estaràs va ser la protagonista de la introducció i l'aplicació del mètode Montessori a Mallorca, sols un any després que s'apliqués a Espanya (a Barcelona), i el continuà practicant tota la vida. És, doncs, la introductora del primer mètode d'autor de l'Escola Nova entre nosaltres.

Per la seva banda, Francesca Catany és protagonista principal de la nostra renovació educativa. Sempre al costat de l'inspector Capó, estigué informada de la pedagogia europea de primera mà i continuà amb l'organització de les colònies escolars per a les nines. Finalment, Margalida Bordoy desenvolupà un esplet de pràctiques actives a les seves classes, actualitzà els preceptes pedagògics de caire institucionista i donà sempre protagonisme a les seves alumnes. A més, mitjançant el teatre infantil va burlar l'anquilosada pràctica educativa vigent en el temps de la dictadura.

En definitiva, mai la nostra renovació educativa i les experiències avançades que es desenvoluparen entre nosaltres en el món escolar haurien estat tan importants sense el concurs de les nostres mestres. Crec fermament que, malgrat les dificultats, cal esbrinar i estudiar les activitats del nostre magisteri femení, perquè, de fet, les mestres foren, no sols també, sinó fonamentalment, protagonistes de les nostres innovacions educatives.

2. Fonaments

Per tal que el lector tingui una informació de base de tot el que s'ha vist en aquest text, recomanaria els treballs següents:

Cànaves, M.; Serra, J. i Serra, M. A. (1997). *Francesc Rosselló i Gil i Margalida Bordoy i Sansó*. Palma: Institut de Ciències de l'Educació / Universitat de les Illes Balears (Col·lecció Els nostres educadors, 5).

Canut, M. L. i Amorós, J. L. (2000). *Maestras y libros (1850-1912)*. Palma: Universitat de les Illes Balears.

Colom, A. J. (1999). Las primeras aplicaciones del método Montessori en Mallorca. A Lasplanas Pérez, J. (ed.). *Historia y teoría de la educación*. Pamplona: Eunsa, pàg. 129-138.

— (2016). *La renovació educativa a Mallorca*. Palma. Lleonard Muntaner / IEC.

Miró, S. (1998). *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*. Palma: Lleonard Muntaner.

Roig, M. A. (2005). *Dona i educació a Mallorca: l'Institut d'Estudis Superiors de la Dona*. Palma: Documenta Balear.

Agraïments

La informació de primera mà donada pels descendents de Paula Cañellas Alba.

Autor

ANTONI J. COLOM CAÑELLAS

És catedràtic emèrit de la Universitat de les Illes Balears i amb la mateixa condició, membre de l'Acadèmia Nacional de Catalunya.